

Миљан А. Лазовић¹
Душан Г. Илић²
Институт за европске студије
Београд (Србија)

342.4:322.24(497.11)
342.731(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен 15/06/2021
Прихваћен 07/07/2021
doi: [10.5937/socpreg55-32762](https://doi.org/10.5937/socpreg55-32762)

УГРОЖАВАЊЕ ПРИНЦИПА СЕКУЛАРНОСТИ НОВИМ ЗАКОНСКИМ РЕШЕЊИМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ^{3 4}

Сажетак: У овом раду аутори се баве анализом нових антидискриминационих законских решења које је предложило Министарство за људска и мањинска права и друштвени дијалог Владе Републике Србије, а који би редефинисали односе државе и цркве. У фокусу истраживања биће посебно анализирана она решења која би могла угрозити са једне стране, принцип секуларности, а са друге стране, нека од основних људских права, попут права на слободу мисли, савести и вероисповести. Чини се да би решења која су предлагана изменама и допунама Закона о забрани дискриминације могла бити проблематична са становишта гаранције појединих основних људских права и слобода, али и аутономије цркава и верских заједница. Поједини предлози које је изнело Министарство могли би се посматрати као покушај враћања вербалног деликта у српски правни систем. Сходно томе, аутори ће кроз анализу конкретних правних норми покушати да преиспитају могући утицај измена антидискриминационог законодавства на однос државе и цркве, али и на евентуално сузбијање верских права и слобода у Републици Србији у наредном периоду.

Кључне речи: секуларност, цркве и верске заједнице, слобода вероисповести, дискриминација

---

¹ miljanlazo93@gmail.com

² dusan.ilic@ies.rs

³ Овај чланак је настао као део пројекта 179014 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

⁴ Рад садржи део излагања које су аутори преко Zoom вебинара одржали у организацији Института за европске студије из Београда, а који је објављен на <https://stanjestvari.com/2021/03/22/dusan-ilic-miljan-lazovic-sprevacanje-ili-afirmacija-diskriminacije-analiza-novog-paketa-zakona/>

Увод

Уставни принцип секуларности као појам који дефинише интегралне односе државе и цркве има своју комплексну и дугу историјску позадину. Он настаје као правна последица западноевропског сукоба царства и папства око световне власти. Данас су односи државе и цркве различито уређени у различитим правним системима. Тако постоје систем државне цркве, систем кооперативне одвојености и систем дистанциране неутралности. Систем кооперативне одвојености је модел који примењује велики број европских држава. Ка овом моделу конвергирају чак и остале државе у којима преовлађују друга два модела. Република Србија је световна држава и цркве и верске заједнице су одвојене од ње (Ustav RS, чл. 11). Уставни суд Србије је 2010. године дефинисао принцип световности као „кооперативну одвојеност”, а то значи да, иако су држава и цркве одвојене, оне сарађују у циљу обостраног и општег интереса (Odluka Ustavног суда RS, br. IUŽ 455/2011).

Модерна секуларна држава је дужна да јемчи права и слободе црквама и верским заједницама. Верска слобода је комплексна и подразумева индивидуално, колективно и корпоративно право. Право на самоодређење значи да цркве и верске заједнице самостално одређују свој идентитет и уређују своју унутрашњу организацију, вршење верских обреда и других верских послова. Одавде следи обавеза државе да црквама и верским заједницама у њиховим пословима пружи помоћ у складу са грађанским законима и то је један од стубова савременог правног односа државе и цркве. Цркве и верске заједнице имају право да сопствене послове уређују и врше самостално и слободно од државног утицаја у складу са законом.

„Правно признати цркву значи признати систем обавеза у односу на цркву и њен идентитет којих држава мора да се прихвати, односно, право да се верује тј. да се практикује вера значи обавезу државе према онима који верују. Дакле, слобода вероисповести је природно право, а држава у сфери позитивних правних прописа то право мора да гарантује, док са друге стране црква мора да поштује законе који важе за све грађане и то је један елемент узајамног, кооперативног односа” (Šijaković, 2011, str. 471–472).

Но, српско антидискриминационо законодавство, као и нови предлози и решења, у појединим сегментима дотицали су се и основних верских слобода, али и начела секуларности. Тако је предлагач Закона о изменама и допунама закона о забрани дискриминације изнео решења која би директно редефинисала однос државе и цркве и озбиљно угрозила поједине зајемчене верске слободе.

1. Шта је слобода вероисповести?

Захтеви за толеранцијом у савременом свету траже, између осталог, и верску толеранцију јер различита верска уверења и даље изазивају раздор и нетрпељивост, прогон и дискриминацију. Имајући у виду различите обрасце односа државе према верском плурализму, од великог значаја је дефинисање стандарда за поштовање слободе вероисповести који би били широко прихваћени. Стога су и напори

међународних организација усмерени ка успостављању гаранција у циљу заштите ових права. „Слобода вероисповести подразумева слободу људи „на” и слободу људи „од” одређене религије, као и слободу да имају или да немају религију, да упражњавају или да не практикују одређену веру” (Treneska Deskoska, 2014, str. 66–67). Слобода мисли, савести и вероисповести представља значајно људско право које се сматра неодвојивим сегментом демократског плуралистичког друштва. За демократско друштво су од суштинског значаја оба аспекта те слободе – појединачни и колективни. Аутономно постојање црква и верских заједница неутуђиви је и саставни део плурализма у демократском друштву и заштита уверења појединца мора подстицати, а не обесхрабрити, узајамно поштовање и толеранцију према другим верама. „Из тих разлога дужности државе се не свде само на уздржавање од задирања у слободу мисли, савести и вероисповести, већ и на предузимање мера позитивне акције ради обезбеђивања да конкретна права буду делотворна” (Ђурђевић, 2009, str. 8).

Питање права на слободу вероисповести свакако је једно од централних питања међународног система људских права. Два најзначајнија инструмента у том домену, Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода, у готово идентичној формулацији регулишу оквир и границе уживања верских слобода. Темелј целокупног система људских права јесте став да је човек аутономно, рационално биће и да је стога способан и слободан да самостално мисли и да стиче и мења своја убеђења. Сваки човек има право на слободу мисли. Ова је слобода широка и апсолутна, без обзира на садржај мисли, и не може се ни под којим условима ограничити. Ограничења која су могућа у вези са слободом мишљења и савести могу се наметати само када је реч о њиховом испољавању, дакле, не о мишљењу него о јавном поступању. Термини „мисао”, „уверење”, „савест” и „вероисповест” могу се односити на широк спектар интелектуалне и духовне активности. Тек кад лице изрази сопствене мисли или убеђења, држава постаје свесна њиховог постојања и карактера (Ђурђевић, 2009, str. 87–89). Суштина остваривања „слободе вероисповести” утврђена је бројним међународним документима, а протумачена одлукама Европског суда за људска права и Комисије за људска права Уједињених нација.

2. Модели односа цркве и државе у Европи

Контекст у ком је слобода вероисповести загарантована као једно од основних људских права јесу правни системи модерних секуларних држава. У тим системима утврђивање слободе вероисповести и уређивање начелног односа државе према црквама и верским заједницама по природи своје место налази у уставу. Задржавајући се искључиво на тлу Европе, приметно је да не постоје крајње, екстремне варијанте односа цркве и државе које би, с једне стране, подразумевале забрану религије, а са друге стране, потпуно стапање државе и цркве (Simović, 2015, str. 721–722). Тако, савремену Европу одликује неколико различитих концепата, односно уставних модела на којима почивају секуларне државе и које можемо класификовати у три групе. Концепт дистанциране неутралности државе и цркве, какав постоји у Француској, Португалу, Словенији, Турској, у духу лаицизма смешта религију у приватно друштвени простор (Markešić, 2014, str. 306), те подразумева одсуство функционалних веза између

цркве и државе, неутралност државе у погледу црквених питања, уздржавање верских заједница од директног мешања у јавну сферу (Simović, 2015, str. 727–728). Принцип одвојености је тековина Француске револуције у којој је дефинисан специфичан појам *laïcité* који обухвата два принципа: принцип непризнавања било које религије као државне и јемство слободе вероисповести (Simović, 2015, str. 728–732). Концепт кооперативне одвојености државе и цркве, познат у Немачкој, Хрватској, Италији, Пољској, Србији, почива на принципу сепарације цркве и државе, али подразумева и признавање многобројних заједничких задатака на којима црква и држава сарађују. Овај модел назива се још и моделом златне средине (Avramović, 2007, str. 108). Концепт државне цркве се практикује у Грчкој, Данској, Великој Британији, Финској (Ђурђевић, 2009, str. 143). Модел државне вере или државне цркве подразумева задржавање неких институционалних веза са црквама и верским заједницама, као нпр. статуса државне цркве (Грчка) или преплитање државних и верских законодавних функција (Велика Британија) (Beogradska poslovna škola, 2010, str. 8). Тако је у Великој Британији монарх, као шеф државе, истовремено и поглавар Англиканске цркве (Avramović, 2007, str. 106).

Дакле, модели правног уређења односа државе и цркве су контекстуално различити као резултат комплексних историјских околности које су дефинисале њихов однос. Начин на који држава уређује односе са црквом спада такође и у поље слободне процене сваке појединачне државе, али то поље не може бити неограничено. Због тога су различита схватања о томе шта представља мешање световне власти у религијска питања и шта се може сматрати непримереним религијским ангажовањем у државној сфери (Petrović, 2013, str. 110). Раздвајање ова два ентитета значи прецизно разликовање њихових компетенција, али не и одсуство интеракције, односно сарадње. Чланови конкретне цркве су истовремено и грађани државе са својим правима и обавезама. На тај начин, црква и држава су у свом функционисању директно упућене на сарадњу у додирним областима друштвене делатности (Subotić, 2009). Иако би се могло рећи да већину европских система карактерише идеја одвојености државе и цркве кроз међусобну сарадњу и подстицање толеранције, ови системи су у непрестаној трансформацији у којој два поларизована модела – систем одвојености и систем државне цркве – конвергирају ка моделу кооперативне одвојености који се све више шири Европом. Дакле, кооперација је данас *par excellence* појам у односима државе и цркве у Европи (Avramović, 2007, str. 107).

3. Забрана верске дискриминације у законодавству Републике Србије

Основ забране дискриминације јесте начело једнакости, и у случају када су грађани неједнаки у свом положају услед свог личног својства, јасно је да постоји дискриминација. Израз „лице” или „свако” односи се на све који имају правни субјективитет (физичка и правна лица) у оквиру српског правног поретка. Отуда се забрана дискриминације не односи само на физичка, већ и на правна лица (Milenković, 2010, str. 26). Закон о црквама и верским заједницама из 2006. године дефинише традиционалне цркве и верске заједнице као оне верске заједнице које у Србији имају вишевековни историјски континуитет и чији је правни субјективитет стечен

на основу посебних закона. Традиционалне цркве су: Српска православна црква, Римокатоличка црква, Словачка евангеличка црква, Реформатска хришћанска црква и Евангеличка хришћанска црква. Верске заједнице су: Исламска заједница и Јеврејска заједница (Zakon о crkvama i verskim zajednicama, чл. 10–16).

Према Уставу Српске православне цркве, правна лица у Српској православној цркви су: Патријаршија, епархије, црквене општине, манастири, задужбине, самосталне установе и такви фондови, према црквеној намени, поједини храмови. Ова правна лица способна су да по прописима закона стичу и држе покретна и непокретна добра, и врше сва права и обавезе које им као таквима припадају (Ustav SPC, чл. 5) и, сходно томе, могу несметано да функционишу и јавно обављају своје верске делатности на територији Републике Србије и шире.

Када је реч о забрани верске дискриминације, ваља истаћи да највиши правни акт изричито забрањује сваку дискриминацију, па и по основу вероисповести (Ustav RS, чл. 21, ст. 3). Такође, у другом делу Устав наводи да су „цркве и верске заједнице равноправне и одвојене од државе. Цркве и верске заједнице су равноправне и слободне да самостално уређују своју унутрашњу организацију, верске послове, да јавно врше верске обреде, да оснивају верске школе, социјалне и добротворне установе и да њима управљају, у складу са законом (Ustav RS, чл. 44, ст. 1, 2)”. Са друге стране, Закон о црквама и верским заједницама наводи да

„нико не сме бити подвргнут принуди која би могла угрозити слободу вероисповести, нити сме бити присиљен да се изјасни о својој вероисповести и верским уверењима или њиховом непостојању. Нико не може бити узнемираван, дискриминисан или привилегован због својих верских уверења, припадања или неприпадања верској заједници, учествовања или неучествовања у богослужењу и верским обредима и коришћења или некоришћења зајемчених верских слобода и права. Не постоји државна религија” (Zakon о crkvama i verskim zajednicama, чл. 2).

Такође, свако има право да га надлежни судови и други органи јавне власти Републике Србије ефикасно штите од свих облика дискриминације (Milenković, 2010, стр. 24).

4. Анализа нових антидискриминационих предлога и решења

Прокламовани циљ предложених новина у домаћем законодавству јесте сузбијање дискриминације. Основ за доношење законских решења у најширем смислу јесте прављење разлике између одређених поступака којим се чини и не чини штета појединцима и групацијама, па начело једнакости свих људи као једно од основних људских права захтева недискриминацију.

„Дискриминација или дискриминаторно поступање означава свако неоправдано прављење разлике или неједнако поступање у односу на лица или групе, на отворен и прикривен начин, а који се заснива на: раси, боји коже, националној припадности, верским уверењима итд.” (Milenković, 2010, стр. 23).

У овом истраживању ћемо се детаљније бавити анализом предложених измена члана 18 важећег Закона о забрани дискриминације. Предлагач доноси три новине. Прва се односи на промену назива самог члана из *забрана верске дискриминације у дискриминација на основу слободної испољавања вере или уверења*. Довољно је осврнути се на наслов који једну конкретну појаву, узгред, већ добро дефинисану, преформулише у недовољно јасан облик дискриминације. Друга новина јесте предложена измена става 2 члана 18. која је формулисана на следећи начин:

„Приликом обављања богослужења, верских обреда и осталих верских делатности у црквама и верским заједницама чији се систем вредности заснива на вери или уверењу, различито поступање свештеника, односно верских службеника према лицима или групи лица при обављању ових делатности, не представља дискриминацију у случају када, због природе делатности или околности у којима се обављају, вера или уверење представља стварни, законит и оправдан услов за њихово обављање, у складу са системом вредности цркве и верске заједнице уписане у регистар верских заједница, у складу са законом. Цркве или друге верске заједнице, чији се систем вредности заснива на вери или уверењу, у складу са уставом и законом, могу захтевати од лица, која обављају богослужење, да се понашају у доброј вери и с лојалношћу према систему вредности цркве или друге верске заједнице” (Polazne osnove za izradu Nacrta Zakona o izmenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije, 2021).

Овим решењем верске делатности регистрованих цркава и верских заједница, у складу са законом, не представљају дискриминацију због природе њихове делатности. Међутим, потребно је нагласити да поменути предлог користи формулацију: „оправдан услов за њихово обављање”. Овде се жели указати на квалификовање верске делатности и фактичко задирање државе у идентитет цркве. Оваквом формулацијом прави се диференцијација у оквиру верског учења и тиме држава задира не само у аутономно право цркава и верских заједница – кршећи начело секуларности, него одређује шта је то оправдано, а шта није у корпусу светих списа као темељних догми на основу којих су конституисане цркве и верске заједнице. Признати цркву од стране државе не значи признати еклисиолошки утемељен идентитет цркве. Држава треба да штити и јемчи права која црква има са таквим идентитетом какав има, а не да признаје цркву у смислу да успоставља њен идентитет (Šijaković, 2011, str. 472), нити да одређује шта је оправдано, а шта није. Држава нема право да одређује регистрованим црквама и верским заједницама област њиховог деловања будући да она спада у домен светог или сакралног. Цркве и верске заједнице законом су добиле могућност да остварују своје верске слободе, што имплицира да имају право да своје верско учење изразе кроз област *forum externum* које произлази из њихових светих списа.

Такође, ово решење би донело једну неуобичајену формулацију: „понашање у доброј вери лица која обављају богослужење”. Чини се да оваква формулација из става 2 отвара простор могућим утицајима на верске поглаваре који би затим, вршили притиске на свештена лица, по хијерархији нижа, како би обратила пажњу на речник који користе приликом изражавања или испољавања вере те би на тај начин сузбијали верско учење и став цркава и верских заједница и у оквиру богослужбеног простора, пошто се каже да цркве и верске заједнице могу захтевати од лица која обавља

богослужење да се понаша у доброј вери. Даље, ваља приметити врло непрецизно дефинисање термина *добра вера*. Друго, у општецрквеном и свакодневном језику када се каже реч „Црква”, мисли се, пре свега, на највише црквене великодостојнике. Ова чињеница нам говори да се овде оставља простора за политичке притиске и утицаје на свештена лица, преко верских поглавара, како би се и у домену приватног сузбијало потенцијално проблематично верско учење.

Трећа новина се чини најпроблематичнијом. Предложени став 3 гласи:

„различито поступање из става 2 овог члана не оправдава дискриминацију по било ком основу из члана 2. овог закона учињену ван богослужбеног простора и времена, као ни различито поступање које се не може оправдати системом вредности верске заједнице”.

Како се констатује да се „не оправдава дискриминација по било ком основу учињена ван богослужбеног простора и времена”, то значи да се прави разлика између јавног и приватног у оквиру области деловања црква и верских заједница, што имплицира и то да држава сузбија верску делатност на храмове, односно верске објекте. Шта то даље значи? Оваквим законским решењем би изношење верских убеђења која се косе са уверењима неке групе лица ван богослужбеног простора било онемогућено, дакле, сваком верском поглавару, свештеном лицу као и вернику. То значи да би било забрањено износити верско учење које би представљало основ за дискриминацију било ког појединца или групације.⁵

Дакле, цркве и верске заједнице не би имале право на јавно изражавање својих верских слобода и као такве их држава овим законским решењем смешта у домен приватног. Поменути став би додатно закомпликовао поједине друштвене односе. Примера ради, Православни богословски факултет, који има статус члана Универзитета у Београду и активно учествује у његовом раду, морао би бити забрањен. Његова делатност би морала бити прекинута и сведена на систем образовања у оквиру верских објеката, односно богослужбених простора. Верска настава на нивоу основношколског и средњошколског образовања морала би бити или потпуно редефинисана или чак избачена из просветног система. Дакле, предложени став 3 у потпуности редефинише односе државе и цркве и као такав је противустанован.

Такође, формулација „поступање које се не може оправдати системом вредности верске заједнице” представља еклатантно задирање државе у идентитет цркве и њено аутономно црквено право, истовремено кршећи највише правне акте верских заједница.⁶ Даљом анализом става 3 поставља се питање, како синтагма „систем вредности” може бити дискриминаторна, односно како појам вредност по себи може бити доведен у питање. Вредности представљају организован скуп општих уверења, мишљења и

⁵ Примера ради, уколико црква, односно верска заједница проповеда да одређени начин живота или поједине склоности представљају грех, односно експлицитно их осуђује, то би представљало дискриминацију особа које практикују такав начин живота, тј. које упражњавају такве склоности. Оваквом законском формулацијом би они делови верских учења који осуђују поменуте моделе и склоности могли бити изношени само у специфичним околностима, тј. искључиво у оквиру богослужбеног контекста.

⁶ Када говоримо о најзаступљенијој верској заједници, ово решење је у супротности и са Уставом СРЦ.

ставова о томе шта је исправно, добро и пожељно (Jukić, 2013, str. 403) и јединствене су за сва физичка лица кроз историју. Оне су непроменљиве и произлазе из универзалне људске природе и тежње ка добру као фундаменталној људској вредности и темељ су државних и црквених докумената, односно закона (Družinec, 2016, str. 477). Стога, овај став представља *nonsense* будући да законодавац овде говори о дискриминацији на основу система вредности цркава и верских заједница. Да би ствари биле јасније, на основу овог става формира се закључак да верски системи вредности имају дискриминаторни карактер. Ово еклатантно сузбијање цркава и верских заједница у домен приватног и редефинисање црквених устава и закона, као и верских списа, јасно говори о стварању простора законском наметању антитеистичког наратива.

Због тога, члан 18. став 3 у Полазним основама за израду Нацрта Закона о изменама и допунама Закона о забрани дискриминације јесте противустанован и крши како Устав Републике Србије, тако и Устав Српске православне цркве. На основу тога, дискриминацијом се не може сматрати поступање свештеника или верских службеника које је у складу са доктрином, уверењима или циљевима цркава и верских заједница уписаних у регистар, у складу са посебним законом којим се уређује слобода вероисповести и статус цркава и верских заједница.

Други проблем се односи на чињеницу да се практично унапред поједини делови светих списа, односно верских учења цркава и верских заједница маркирају као потенцијално дискриминаторни. Разлог за то лежи у чињеници да верска учења свих традиционалних верских заједница у Србији осуђују поједина понашања и склоности, као на пример нетрадиционална сексуална опредељења, што би се могло окарактерисати као облик дискриминације. Ово отвара две врсте проблема. Прво, уколико су поједини делови верских учења потенцијално дискриминаторни према одређеним лицима, онда би смели бити изношени само у оквиру богослужбеног контекста. То би онемогућило свештена лица, али и вероучитеље и предаваче на теолошким факултетима, као и вернике да оваква учења износе јавно, односно у оквиру наставе, у медијском простору, па и у свакодневном говору. У том смислу би овакво решење било противустановно јер директно крши члан 43. Устава РС којим се гарантује право на слободу мисли, савести и вероисповести, као и то да је „свако слободан да испољава своју веру или убеђење вероисповедања (што подразумева и потенцијално „проблематична учења”, прим. аутора), обављањем верских обреда, похађањем верске службе или наставе, појединачно или у заједници са другима, као и да приватно или јавно изнесе своја верска уверења” (Ustav RS, čl. 43, st. 3).

Друго, тешко је одржива правна претпоставка да учење које делимично садржи и дискриминаторне ставове у целости није проблематично. Основно питање је како толерисати дискриминацију у једној ситуацији, а сузбијати је у другој, ако је основ дискриминације истовестан. То јест, како је могуће износити дискриминаторне ставове искључиво у време богослужења, а не и током верске наставе, односно у медијском простору? Како смо већ навели, слобода испољавања вере у Републици Србији загарантована је како јавно – изван богослужбених објеката, тако и приватно – унутар богослужбених објеката. У члану 18. предлагач прави дистинкцију у самом корену појма дискриминације и фактички прави разлику између дискриминације у домену јавног и дискриминације у домену приватног. Поставља се питање какав је

то вид дискриминације у јавном домену који не повлачи дискриминацију и у домену приватног. Имајући у виду да је Уставни суд Србије већ имао прилике да забрани рад појединих организација на основу Закона о забрани дискриминације из 2009. године, чини се да би свако маркирање верског учења било које традиционалне верске заједнице у Србији имало, аналогно томе, сличне консеквенце у том погледу. То значи да би, аналогно забрани Отачаственог покрета Образ, забрањеног 2012. године (Odluka Ustavnog suda RS, br. U 249/2009) или организације Национални строј, забрањене 2011. године (Odluka Ustavnog suda RS, br. U 178/2008), Уставни суд имао обавезу да на иницијативу овлашћеног предлагача покрене поступак забране традиционалне цркве или верске заједнице. Како је већ раније наглашено, Уставни суд може забранити верску заједницу само ако њено деловање угрожава право на живот, право на психичко и физичко здравље, права деце, право на лични и породични интегритет, право на имовину, јавну безбедност и јавни ред или ако изазива и подстиче верску, националну или расну нетрпељивост (Ustav RS, čl. 44). Чини се да предлози које доносе оваква решења имају за циљ да прошире спектар могућности забрана цркава и верских заједница, што може имати озбиљне последице по друштвени живот.

Закључак

Односи државе и цркве у правном систему Републике Србије били су променљиви у зависности од владајуће идеологије. Тако су у периоду социјализма, због званичног идеолошког наратива, традиционалне цркве и верске заједнице биле готово потпуно искључене из друштвених токова. Након слома комунизма, Република Србија се вратила на предратни пут који подразумева концепт сарадње државе и цркве. У том смеру су и важећи Устав Србије из 2006, али и Закон о црквама и верским заједницама из исте године, Републику Србију вратили на колосек оних секуларних држава које признају важну историјску и друштвену улогу верских субјеката. Но, анализирајући предлоге који су се појављивали у домаћој јавности, а који су истовремено долазили са адреса најважнијих државних органа, чини се да се запајају нове тенденције. Прво, новим предложеним решењима би принцип световности, односно секуларности био озбиљно нарушен, и то, пре свега, на штету цркава. Друго, њима би се олакшала могућност сузбијања верских учења која би могла бити проблематична за поједине грађане. Треће, формулације које би верска учења, односно свете списе појединих верских заједница маркирале као дискриминаторне, утрле би пут у могућност забране њиховог рада, аналогно забранама политичких организација и покрета које је спроводио Уставни суд Србије у претходном периоду.

Поред проблематичних решења која би озбиљно угрозила не само принцип секуларности, него у будућности довела и до забране цркава и верских заједница, што је пракса незабележена од Другог светског рата, изузев Енвер Хоџине Албаније, последице би се огледале и на пољу људских права. Наиме, овакви предлози озбиљно би задирали у једно од основних људских права и слобода, а то је слобода мисли, савести и вероисповести, што је у супротности, не само са Уставом Републике Србије, него и са ратификованим међународним документима, у првом реду Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода.

Miljan A. Lazović¹
Dušan G. Ilić²
Institute of European Studies
Belgrade (Serbia)

ENDANGERING THE PRINCIPLE OF SECULARITY WITH NEW LEGAL SOLUTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA^{3 4}

(Translation In Extenso)

Abstract: In this paper, the authors deal with the analysis of new antidiscrimination legal solutions proposed by the Ministry of Human and Minority Rights and Social Dialogue of the Government of the Republic of Serbia, which would redefine the relations between the state and the church. The focus of the research will be especially on those solutions that could threaten, on the one hand, the principle of secularity, and on the other hand, some of the fundamental human rights, such as the right to freedom of thought, conscience and religion. The solutions proposed by the amendments to the Law on Prohibition of Discrimination, it seems, could be problematic from the standpoint of guaranteeing certain fundamental human rights and freedoms, but also the autonomy of churches and religious communities. Some of the proposals made by the Ministry could be seen as an attempt to return the verbal offence to the Serbian legal system. Accordingly, the authors will try to re-examine the possible impact of changes in antidiscrimination legislation on the relationship between the state and the church, but also on the possible suppression of religious rights and freedoms in the Republic of Serbia in the coming period.

Keywords: secularity, churches and religious communities, freedom of religion, discrimination

---

¹ miljanlazo93@gmail.com

² dusan.ilic@ies.rs

³ This paper was created as part of project No. 179014 funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

⁴ The paper contains a part of the presentation of the authors through the Zoom webinar organized by the Institute of European Studies in Belgrade, which was published at <https://stanjestvari.com/2021/03/22/dusan-ilic-miljan-lazovic-sprevacanje-ili-afirmacija-diskriminacije-analiza-novog-paketa-zakona/>

Introduction

The constitutional principle of secularity as a term that defines the integral relations between the state and the church has its own complex and long historical background. It arises as a legal consequence of the Western European conflict between the empire and the papacy over secular power. Today, the relations between the state and the church are regulated differently in different legal systems. Thus, there is a system of the state church, a system of cooperative separation and a system of distant neutrality. The system of cooperative separation is a model applied by a large number of European countries. Even other countries in which the other two models predominate converge towards this model. The Republic of Serbia is a secular state and churches and religious communities are separated from it (Constitution of the RS, Art. 11). In 2010, the Constitutional Court of Serbia defined the principle of secularism as “cooperative separation”, which means that, although the state and the churches are separate, they cooperate for the purpose of mutual and general interest (Decision of the Constitutional Court of RS, No. IUŽ 455/2011).

The modern secular state is obliged to guarantee rights and freedoms to churches and religious communities. Religious freedom is complex and implies individual, collective and corporate law. The right to self-determination means that churches and religious communities independently determine their identity and regulate their internal organization, performing religious rites and other religious affairs. Hence the obligation of the state to provide assistance to churches and religious communities in their affairs in accordance with civil laws, and that is one of the pillars of the modern legal relationship between the state and the church. Churches and religious communities have the right to regulate and conduct their own affairs independently and freely from the state influence in accordance with the law.

“Legally recognized church means a recognized system of obligations in relation to the church and its identity, which the state must accept, that is, the right to believe, that is to practice the faith means the obligation of the state towards those who believe. So, freedom of religion is a natural right, and the state in the sphere of positive legal regulations must guarantee that right, while on the other hand the church must respect the laws that apply to all citizens and that is one element of a mutual, cooperative relationship” (Šijaković, 2011, pp. 471–472).

However, the Serbian antidiscrimination legislation, as well as new proposals and solutions, in some segments have touched on basic religious freedoms, but also the principles of secularity. Thus, the proponent of the Law on Amendments to the Law on Prohibition of Discrimination presented solutions that would directly redefine the relationship between the state and the church and seriously endanger certain guaranteed religious freedoms.

1. What is freedom of religion?

The demands for tolerance in the modern world require, among other things, religious tolerance, because different religious beliefs continue to cause discord and intolerance, persecution and discrimination. Having in mind the different patterns of the state’s attitude towards religious pluralism, it is of great importance to define standards for respecting freedom

of religion that would be widely accepted. Therefore, the efforts of international organizations are aimed at establishing guarantees in order to protect these rights. „Freedom of religion means the freedom of people” to “and the freedom of people” from “a particular religion, as well as the freedom to have or not to have a religion, to practise or not to practise a particular religion” (Treneska Deskoska, 2014, pp. 66–67). Freedom of thought, conscience and religion is an important human right that is considered an inseparable segment of a democratic pluralistic society. For a democratic society, both aspects of that freedom – individual and collective – are essential. The autonomous existence of churches and religious communities is an inalienable and integral part of pluralism in a democratic society, and the protection of an individual’s beliefs must encourage, not discourage, mutual respect and tolerance of other religions. “For these reasons, the duties of the state are not limited to refraining from encroaching on freedom of thought, conscience and religion, but they also imply taking positive action measures to ensure that specific rights are effective” (Đurđević, 2009, p. 8).

The issue of the right to freedom of religion is certainly one of the central issues of the international human rights system. The two most important instruments in this domain, the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, regulate the framework and limits of the enjoyment of religious freedoms in an almost identical formulation. The foundation of the entire system of human rights is the attitude that man is an autonomous, rational being and that he is therefore capable and free to think independently and to acquire and change his beliefs. Everyone has the right to freedom of thought. This freedom is broad and absolute, regardless of the content of thought, and cannot be restricted under any circumstances. Restrictions that are possible in relation to freedom of opinion and conscience can be imposed only when it comes to their expression, therefore, not the opinion but public action. The terms “thought”, “belief”, “conscience” and “religion” can refer to a wide range of intellectual and spiritual activities. Only when a person expresses his own thoughts or beliefs, then the state becomes aware of their existence and character (Đurđević, 2009, pp. 87-89). The essence of the realization of “freedom of religion” is determined by numerous international documents, and interpreted by the decisions of the European Court of Human Rights and the United Nations Commission on Human Rights.

2. Models of church – state relations in Europe

The context in which freedom of religion is guaranteed as one of the fundamental human rights refers to the legal systems of modern secular states. In these systems, the determination of freedom of religion and the regulation of the principled attitude of the state towards churches and religious communities by nature finds its place in the constitution. Remaining exclusively on European soil, it is noticeable that there are no extreme variants of the relationship between church and state, which would, on the one hand, imply a ban on religion, and on the other hand, the complete merging of state and church (Simović, 2015, pp. 721–722). Thus, modern Europe is characterized by several different concepts or constitutional models on which secular states are based and which can be classified into three groups. The first one is the concept of distant neutrality of the state and the church, as it exists in France, Portugal, Slovenia, Turkey, which, in the spirit of secularism,

places religion in a private social space (Markešić, 2014, p. 306), and implies the absence of functional ties between the church and the state, the neutrality of the state in terms of church issues, the refraining of religious communities from direct interference in the public sphere (Simović, 2015, pp. 727–728). The principle of separation is a legacy of the French Revolution, which defined the specific concept of secularism, and it includes two principles: the principle of non-recognition of any religion as the state one and the guarantee of freedom of religion (Simović, 2015, pp. 728–732). The concept of cooperative separation of the state and the church, as known in Germany, Croatia, Italy, Poland and Serbia, is based on the principle of separation of the church and the state, but it also implies recognition of numerous common tasks on which the church and the state cooperate. This model is also called the golden mean model (Avramović, 2007, p. 108). The concept of the state church is practiced in Greece, Denmark, the UK and Finland (Đurđević, 2009, p. 143). The model of state religion or state church implies maintaining some institutional ties with churches and religious communities, such as the status of the state church (Greece) or the intertwining of state and religious legislative functions (the UK) (Belgrade Business School, 2010, p. 8). Thus, in the UK, the monarch, as the head of state, is also the head of the Anglican Church (Avramović, 2007, p. 106).

Therefore, the models of legal regulation of the relationship between the state and the church are contextually different as a result of the complex historical circumstances that defined their relationship. The way in which the state regulates relations with the church also falls within the field of free assessment of each individual state, but that field cannot be unlimited. Therefore, there are different ways of understanding what the interference of secular authorities in religious issues is and what can be considered inappropriate religious engagement in the state sphere (Petrović, 2013, p. 110). The separation of these two entities means a precise distinction between their competencies, but not the absence of interaction or cooperation. Members of a particular church are at the same time citizens of the state with their rights and obligations. In this way, the church and the state in their functioning are directly directed to cooperation in the contact areas of social activity (Subotić, 2009). Although it could be said that most European systems are characterized by the idea of separation of the state and the church through mutual cooperation and fostering tolerance, these systems are in constant transformation in which two polarized models – the separation system and the state church system – converge towards an ever-expanding European cooperative separation model. Thus, cooperation is today a *par excellence* term in the relations between the state and the church in Europe (Avramović, 2007, p. 107).

3. Prohibition of religious discrimination in the legislation of the Republic of Serbia

The basis of the prohibition of discrimination is the principle of equality, and in the case when citizens are unequal in their position due to their personal characteristics, it is clear that there is discrimination. The term “person” or “everyone” refers to all who have legal personality (natural and legal persons) within the Serbian legal order. Hence, the prohibition of discrimination does not only apply to individuals, but also to legal entities (Milenković,

2010, p. 26). The Law on Churches and Religious Communities from 2006 defines traditional churches and religious communities as those religious communities that have a centuries-old historical continuity in Serbia and whose legal subjectivity has been acquired on the basis of special laws. The traditional churches are: the Serbian Orthodox Church, the Roman Catholic Church, the Slovak Evangelical Church, the Reformed Christian Church and the Evangelical Christian Church. Religious communities are: Islamic Community and Jewish Community (Law on Churches and Religious Communities, Art. 10–16).

According to the Constitution of the Serbian Orthodox Church, legal entities in the Serbian Orthodox Church are: Patriarchate, dioceses, church communities, monasteries, endowments, independent institutions and funds, according to the church's purpose, such as individual temples. These legal entities are capable of acquiring and holding movable and immovable property according to the regulations of the law, and exercise all rights and obligations that belong to them as such (Constitution of the Serbian Orthodox Church, art. 5) and, accordingly, can function freely and publicly perform their religious activities on the territory of the Republic of Serbia and beyond.

When it comes to the prohibition of religious discrimination, it should be noted that the highest legal act explicitly prohibits any discrimination, even on the basis of religion (Constitution of the Republic of Serbia, Article 21, Paragraph 3). Also, in the second part, the Constitution states that “churches and religious communities are equal and separate from the state”. Churches and religious communities are equal and free to independently regulate their internal organization, religious affairs, to perform religious rites in public, to establish and manage religious schools, social and charitable institutions, in accordance with the law (Constitution of the Republic of Serbia, Art. 44, Paragraphs 1, 2). On the other hand, the Law on Churches and Religious Communities states that

“no one shall be subjected to coercion that could jeopardize the freedom of religion, nor shall he be compelled to declare his religion and belief or their non-existence. No one may be harassed, discriminated against or privileged because of their religious beliefs, belonging to or not belonging to a religious community, participating or not participating in worship and religious rites, and using or not using guaranteed religious freedoms and rights. There is no state religion (Law on Churches and Religious Communities, Art. 2)”.

In addition, everyone has the right to be effectively protected from all forms of discrimination by the competent courts and other public authorities of the Republic of Serbia (Milenković, 2010, p. 24).

4. Analysis of new antidiscrimination proposals and solutions

The proclaimed goal of the proposed innovations in domestic legislation is to suppress discrimination. The basis for making legal solutions in the broadest sense is to differentiate between certain procedures that seem and do not harm individuals and groups, so the principle of equality of all people as one of the fundamental human rights requires non-discrimination. “Discrimination or discriminatory treatment means any unjustified discrimination or unequal treatment of persons or groups, in an open and covert manner, based on: race, colour, ethnicity, religion etc.” (Milenković, 2010, p. 23).

In this research, we will deal in more detail with the analysis of the proposed changes to article 18 of the applicable Law on Prohibition of Discrimination. The proponent introduces three novelties. First, the change of the name of the article from the *prohibition of religious discrimination to discrimination based on the free expression of religion or belief*. It is enough to refer to the title which, by the way, although already well-defined, reformulates a specific phenomenon into an insufficiently clear form of discrimination. Another novelty is the proposed amendment to Article 18, Paragraph 2, which is formulated as follows:

“When performing worship, religious rites and other religious activities in churches and religious communities whose value system is based on religion or belief, different treatment of priests or religious officials towards persons or groups of persons of these activities, does not constitute discrimination in the case when, due to the nature of the activities or the circumstances in which they are performed, religion or belief is a real, legal and justified condition for their performance, in accordance with the value system of the church and religious community, in accordance with the law. Churches or other religious communities whose value system is based on faith or belief, in accordance with the constitution and law, may require persons performing worship to act in good faith and with loyalty to the value system of the church or other religious community” (Baseline for drafting the Law on Amendments to the Law on Prohibition of Discrimination, 2021).

According to this solution, the religious activities of registered churches and religious communities in accordance with the law do not constitute discrimination, due to the nature of their activities. However, it should be emphasized that the above-mentioned proposal uses the wording: “justified condition for their performance”. Here we want to point out the qualification of religious activity and the actual encroachment of the state on the identity of the church. This formulation makes a differentiation within religious teaching and thus the state encroaches not only on the autonomous law of churches and religious communities – in violation of the principle of secularity, but it also determines what is justified and what is not in the corpus of scriptures as fundamental dogmas on which churches and religious communities were constituted. Recognition of the church by the state does not mean recognizing the ecclesiological identity of the church. The state should protect and guarantee the rights that the church has with such an identity as it has, and not recognize the church in the sense of establishing its identity (Šijaković, 2011, p. 472), nor determine what is justified and what is not. The state has no right to determine the area of their activity for registered churches and religious communities, since it belongs to the domain of the sacred or sacral. Churches and religious communities have been given the opportunity by law to exercise their religious freedoms, implying that they have the right to express their religious teachings through the area of *forum externum* arising from their scriptures.

Also, this solution would bring an unusual formulation: “conduct in good faith of persons performing worship”. It seems that such a formulation from Paragraph 2 opens space for possible influences on religious leaders who would then put pressure on clergy of lower hierarchy in order to pay attention to the vocabulary they use when expressing their faith and thus suppress the religious teaching and attitude of churches and religious communities within the liturgical space, as it is said that churches and religious communities

can demand from the person performing worship to behave in good faith. Furthermore, it is worth noting the very imprecise definition of the term *good faith*. Secondly, in the ecclesiastical and everyday language, when we say the word “Church”, we mean, above all, the highest church dignitaries. This fact tells us that there is room for political pressure and influence on clergy, through religious leaders, as potentially problematic religious teachings would also be suppressed in the private domain.

The third novelty seems to be the most problematic. The proposed Paragraph 3 reads:

“different treatment referred to in paragraph 2 of this Article does not justify discrimination on any grounds referred to in Article 2 of this Law committed outside of worship and time, nor different treatment that cannot be justified by the value system of the religious community”.

As it is stated that “discrimination on any grounds committed outside of worship and time is not justified”, this means that a distinction is made between public and private within the area of activity of churches and religious communities, which implies that the state suppresses religious activity to temples or religious buildings. What does that mean next? Such a legal solution would make it impossible for any religious leader, priest or believer to express religious beliefs that conflict with the beliefs of a group of people outside the worship space. This means that it would be forbidden to present religious teachings that would be the basis for discrimination against any individual or group.⁵

Therefore, churches and religious communities would not have the right to publicly express their religious freedoms and as such, the state, by this legal solution, places them in the domain of the private. The mentioned attitude would further complicate certain social relations. For example, the Orthodox Theological Faculty, which has the status of a member of the University of Belgrade and actively participates in its work, should be banned. Its activity should be interrupted and reduced to the system of education within religious buildings, i.e. worship spaces. Religious instruction at the level of primary and secondary education should be either completely redefined or even excluded from the education system. Thus, the proposed Paragraph 3 completely redefines the relations between the state and the church and as such is unconstitutional.

Moreover, the wording “actions that cannot be justified by the value system of the religious community” represents a blatant encroachment of the state on the identity of the church and its autonomous church law, at the same time violating the highest legal acts of religious communities.⁶ Further analysis of Paragraph 3 raises the question: How can the phrase “value system” be discriminatory, i.e. how can the notion of value in itself be questioned? Values represent an organized set of general beliefs, opinions and attitudes about what is right, good and desirable (Jukić, 2013, p. 403), and are unique to all individuals

⁵ For example, if the church, i.e. the religious community preaches that a certain way of life or certain inclinations represent a sin, i.e. explicitly condemns them, that would represent discrimination of persons who practice such a way of life, i.e. who exercise such inclinations. With such a legal formulation, those parts of religious teachings that condemn the mentioned models and inclinations could be presented only in specific circumstances, i.e. exclusively within the liturgical context.

⁶ When we speak about the most represented religious community, this solution is in contradiction with the Constitution of the Serbian Orthodox Church.

throughout history. They are unchanged and produced from universal human natures and the weight towards good as a basic human value and the subject of state and church documents, i.e. Laws (Družinec, 2016, p. 477). Therefore, this attitude is *nonsense* since the legislator here speaks about discrimination based on the value system of churches and religious communities. To make things clearer, on the basis of this attitude, the conclusion is formed that religious value systems have a discriminatory character. This blatant suppression of churches and religious communities in the domain of the private and the redefinition of church constitutions and laws, as well as religious writings, clearly speaks of the creation of space for the legal imposition of an antitheistic narrative.

Therefore, Article 18, Paragraph 3 of the Baseline for Drafting the Law on Amendments to the Law on Prohibition of Discrimination is unconstitutional and violates both the Constitution of the Republic of Serbia and the Constitution of the Serbian Orthodox Church. On that basis, the conduct of priests or religious officials, which is in accordance with the doctrine, beliefs or goals of churches and religious communities entered in the register, in compliance with a special law governing freedom of religion and the status of churches and religious communities, cannot be considered discrimination.

Another problem is related to the fact that certain parts of the holy scriptures, i.e. religious teachings of churches and religious communities are practically in advance marked as potentially discriminatory. The reason for that lies in the fact that the religious teachings of all traditional religious communities in Serbia condemn certain behaviours and inclinations, such as non-traditional sexual orientations, which could be characterized as a form of discrimination. This opens up two types of problems. First, if certain parts of religious teachings are potentially discriminatory towards certain persons, then they should be presented only within the context of worship. This would make it impossible for clergy, but also religious teachers and lecturers at theological faculties, as well as believers, to present such teachings publicly, that is, within the teaching, in the media space, and even in everyday speech. In that sense, such a solution would be unconstitutional because it directly violates Article 43 of the Constitution of the Republic of Serbia, which guarantees the right to freedom of thought, conscience and religion, as well as the fact that “everyone is free to express their religion or belief (which includes potentially “problematic teachings” author’s remark), performing religious rites, attending religious services or classes, individually or in community with others, as well as to privately or publicly express their religious beliefs” (Constitution of the Republic of Serbia, Article 43, Paragraph 3).

Second, it is difficult to maintain the legal presumption that learning, which partly contains discriminatory attitudes, is not entirely problematic. The basic question is how to tolerate discrimination in one situation and suppress it in another, if the basis of discrimination is the same? That is, how is it possible to express discriminatory attitudes only during worship, and not during religious instruction, that is, in the media space? As we have already stated, in the Republic of Serbia, the freedom of religion is guaranteed both publicly – outside the worship facilities, and privately – inside the worship facilities. In Article 18, the proponent makes a distinction at the very root of the notion of discrimination and in fact distinguishes between discrimination in the public domain and discrimination in the private domain. The question arises as to what kind of discrimination in the public domain actually does not lead to discrimination in the private domain as well.

Bearing in mind that the Constitutional Court of Serbia has already had the opportunity to ban the work of certain organizations on the basis of the Law on Prohibition of Discrimination from 2009, it seems that any marking of religious teachings of any traditional religious community in Serbia would have similar consequences in this respect. This means that, analogously to the ban of *Otačastveni pokret Obraz* in 2012 (Decision of the Constitutional Court of RS, No. U 249/2009) or the organization *Nacionalni stroj* in 2011 (Decision of the Constitutional Court of RS, No. U 178/2008), the Constitutional Court was obliged to initiate a procedure to ban a traditional church or religious community on the initiative of an authorized proponent. As noted earlier, the Constitutional Court can ban a religious community only if its activities infringe the right to life, the right to mental and physical health, the rights of children, the right to personal and family integrity, the right to property, public safety and public order, or if it incites religious, national or racial intolerance (Constitution of the Republic of Serbia, Art. 44). It seems that the proposals that bring such solutions are aimed at expanding the range of possibilities for banning churches and religious communities, which can have serious consequences for social life.

Conclusion

The relations between the state and the church in the legal system of the Republic of Serbia were variable depending on the ruling ideology. Thus, in the period of socialism, due to the official ideological narrative, traditional churches and religious communities were almost completely excluded from social flows. After the collapse of communism, the Republic of Serbia returned to the pre-war path, which implies the concept of cooperation between the state and the church. In that direction, the current Constitution of Serbia from 2006, but also the Law on Churches and Religious Communities from the same year, returned the Republic of Serbia to the track of those secular states that recognize the important historical and social role of religious subjects. However, analyzing the proposals that appeared in the domestic public and which at the same time came from the addresses of the most important state bodies, new tendencies seem to be noticed. First, the newly-proposed solutions would seriously violate the principle of secularism, that is, secularism, and that, above all, to the detriment of the churches. Secondly, they would facilitate the possibility of suppressing religious teachings, which could be problematic for individual citizens. Third, formulations that would mark religious teachings, i.e. the scriptures of certain religious communities as discriminatory, would pave the way for the possibility of banning their work, analogous to the bans of political organizations and movements, which were implemented by the Constitutional Court of Serbia in the previous period.

In addition to the problematic solutions that would seriously endanger not only the principle of secularism, but also lead to the banning of churches and religious communities in the future, a practice unheard of since World War II, with the exception of Enver Hoxha's Albania, the consequences would be reflected in human rights. Namely, such proposals would seriously encroach on one of the fundamental human rights and freedoms, and that is freedom of thought, conscience and religion, which is contrary not only to the Constitution of the Republic of Serbia, but also to ratified international documents, primarily the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Avramović, S. (2007). *Contributions to the Origin of State – Church Law in Serbia*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu [In Serbian]
- Constitution of the Republic of Serbia (2006). *Službeni glasnik Republike Srbije*, no. 98/06. [In Serbian]
- Constitution of the Serbian Orthodox Church (1931). *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, No 275-86/1931. [In Serbian]
- Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia, No. U 249/2009 (2012). *Službeni glasnik Republike Srbije*, no. 69/2012. [In Serbian]
- Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia, No. IUž 455/2011 (2013). *Službeni glasnik Republike Srbije*, no. 23/2013. [In Serbian]
- Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia, No. U 178/2008 (2011). *Službeni glasnik Republike Srbije*, no. 50/2011. [In Serbian]
- Družinec, V. (2016). Transfer of values from parents to children, *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 65 (3), 475-489. Available at https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=262473 [In Croatian]
- Đurđević, N. (2009). *Achieving Freedom of Religion and the Legal Position of Churches and Religious Communities in the Republic of Serbia*. Beograd: Zaštitnik građana, Službeni glasnik. Available at: https://www.ombudsman.rs/attachments/2503_monografija.pdf [In Serbian]
- Jukić, R. (2013). Moral values as the basis of education. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* XI (3), 401-416. Available at: <https://hrcak.srce.hr/111399> [In Croatian]
- Law on Churches and Religious Communities (2006). *Službeni glasnik Republike Srbije*, no. 36/2006. [In Serbian]
- Markešić, I. (2014). Secular State and Christianity. In D. B. Đorđević, D. Todorović, P. Stajić (eds.) *Christianity in the 21st Century* (297–311). Novi Sad: Prometej; Leskovac: Leskovački kulturni centar; Niš: JUNIR [In Serbian]
- Milenković, D. (2010), *Guide through the Law on Prohibition of Discrimination*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava [In Serbian]
- Petrović, V. (2013). The right to freedom of thought, conscience and religion. In J. Jablanović Maksimović (ed) *Religion in the public, political and social sector* (107–111). Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, Hrišćanski kulturni centar „dr Radovan Bigović”. Available at: https://www.kas.de/documents/252038/253252/7_dokument_dok_pdf_36154_14.pdf/6947ad5e-bb72-1183-2229-57453942470c?version=1.0&t=1539654908772 [In Serbian]
- Simović, D. (2015). European constitutional models of relations between the state and the church. In J. Ćirić, V. Džomić, M. Jevtić (eds.) *Religion, politics, law* (721–740). Beograd – Budva: *Institut za uporedno pravo*, Pravoslavna Mitropolija crnogorsko-primorska, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju [In Serbian]
- Sitarški, M. (ed, 2010). *Policy proposal for improving the participation of churches and religious communities in the social and political life of Serbia* (2010). Beograd: Beogradska

- otvorena škola. Available at: <https://www.bos.rs/rs/uploaded/Publikacije/knjiga%202.pdf> [In Serbian]
- Subotić, O. (2009). Church and secular state, *Politika*, Available at: <http://www.politika.rs/sr/clanak/79752/Specijalni-dodaci/Crkva-i-sekularna-drzava>. Accessed on 12th August 2020. [In Serbian]
- Šijaković, B. (2011). *Mirroring in context*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Treneska Deskoska, R. (2014). Freedom of Religion as an Ideology of the European Union. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, LIII (68), 65–82. Available at: <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z68/03z68.pdf> [In Serbian]